

KORNAI JÁNOS

AZ ÖSSZEHAONLÍTÓ GAZDASÁGTAN ÉS A „TRANZITOLÓGIA” JÖVŐJE

A tanulmány első fele az összehasonlító gazdaságtan művelői között kialakult periodizálási vitához szól hozzá. Több szerző két periódusra osztja az összehasonlító gazdaságtan történetét: a régiben a szovjet típusú és a kapitalista gazdaságokat hasonlították össze, a Szovjetunió összeomlásával megkezdődött új periódusban pedig a kapitalizmus változatait kutatják. A szocialista gazdaság kutatása irrelevánssá vált. A tanulmány vitába száll ezzel a periodizálással. Már 1989–1990 előtt összehasonlították a szocializmus különböző történelmileg létezett és elképzelt vagy javasolt változatait, és már akkor is kutatták a kapitalizmus változatait, pl. szembesítették az angolszász és a japán modellt. Az 1989–1990-es fordulat után továbbra is segít a kapitalizmus természetének megértésében, ha szembeállítjuk a szocialista rendszer sok tekintetben pontosan ellentétes természetével. A tanulmány második fele az egykori szocialista gazdaság helyén létrejött kapitalista rendszerek változataival foglalkozik. Ez az országcsoport több szempontból osztályozható. A szerző a kormányzati forma szempontjából három kategóriába sorolja a régió országait: demokráciákra, autokráciákra és diktatúrákra. Az 1989–90 utáni nagy demokratizálási hullám után most több országban ellentétes irányú tendenciák mutatkoznak.

AZ „ÖSSZEHAONLÍTÓ GAZDASÁGTAN” KUTATÁSI PROGRAM MÚLTJA ÉS JÖVŐJE

A *The Journal of Comparative Studies* című, Japánban megjelenő folyóirat 2014. évi végi különszáma két témával foglalkozik. Mindkettő a jövőbe tekint. Mi annak a kutatási programnak a perspektívája, amelyet összehasonlító gazdaságtannak (comparative economic studies) szoktunk nevezni? És van-e jövője a „transition economics-nak”, amely az előbbiből nőtt ki, annak egyik elágazásaképpen? A folyóirat szerkesztői felkértek arra, hogy írjam meg a különszám bevezető tanulmányát.¹ Felhasználom az alkalmat, hogy mindkét kérdéshez hozzászóljak.²

Djankov és szerzőtársai 2003-ban cikket írtak az új összehasonlító gazdaságtanról. Az írás érdekes új megközelítést javasolt, és nagy figyelmet keltett, élénk vitát váltott ki. Már a bevezető oldalakon megindokolták, miért osztják a kutatási program történetét két periódusra, régire és újra. A „rég periódus” témája, a „nagy rendszerek”, a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlítása csak addig volt időszerű, amíg működtek szocialista gazdaságok. Amióta azok összeomlottak, és a világ végképp megbizonyosodhatott, hogy nem eredményeztek mást, csak nyomort, alacsony hatékonyságot és tömeggyilkosságokat, ez a fajta összehasonlítás végképpen

1 Tulajdonképpen két folyóirat jelenik meg párhuzamosan, az egyik angol, a másik japán nyelven. Az itt közölt tanulmány megjelent mind az angol, mind a japán folyóirat különszámának bevezetéseként.

2 Mind a két kérdésről széles körű nemzetközi vita folyik. A magyar irodalomból kiemelem *Csaba László* [2014] cikkét.

lekerült a napirendről. Az „új periódus” kizárólagos témája az immár diadalmas kapitalizmus változatainak összehasonlítása. Ez utóbbi témakör szélesen elterjedt angol elnevezése: varieties of capitalism.³

Magamat azok közé sorolom, akiket nem győzött meg ez a periodizálás.

Kezdem azzal, hogy az 1989–1990. évi nagy fordulat előtt is folyt összehasonlítás mind a szocialista, mind a kapitalista rendszer változatai között. A szocialista rendszer reformjáról folytatott sok évtizedes vita tárgyát átfogalmazhatjuk ilyenformán: a szocializmus egyetlen lehetséges formája-e a véreskezdő, tömegeket éhhalálba kergető, végletesen központosított sztálinista-maoista alakzat? Vagy elképzelhető-e, a gyakorlatban működhettek-e a szocializmus más változatai is: a gazdasági szférában valamiféle piaci szocializmus, a politikai-ideológiai szférában pedig valamiféle demokratikus, „emberarcú” szocializmus?

A naptári időt tekintve a szocializmusreform-vitával párhuzamosan már akkor is folyt, mégpedig igen intenzíven, a kapitalizmus változatainak összehasonlítása. Éppen egy japán folyóirat hasábjain érdemes emlékeztetni arra, hogy az 1970–1980-as években, Japán gazdasági sikereinek csúcsidejében nagy figyelemmel fordultak az USA-ban és Nyugat-Európában a japán „gazdasági csoda” felé. Próbálták megérteni, milyen szerepet játszott ebben a kormány iparpolitikája, a gazdasági minisztérium aktív beavatkozása a gazdasági folyamatokba, elsősorban a beruházások allokációjába.⁴ Hosszú időn át számos kutató hajlamos volt Japánt mintának tekinteni, míg később be nem következett a japán növekedés ütemének csökkenése és a hosszú stagnálás időszaka.

Nyomós érvek szólnak amellett, hogy továbbra is foglalkozzunk a nagy rendszerek, a szocializmus és a kapitalizmus összehasonlításával, annak ellenére, hogy a versenyből az egyik győztesként, a másik vesztesként került ki.

- Könnyebb megérteni a kapitalizmus tulajdonságait, ha szembeállítjuk az ellentétével, a szocializmussal. Nem a mi kutatási területünk az egyedüli, amelyben az éles szembeállításnak nagy magyarázó ereje van. A természettudományban is alkalmazzák, amikor megkülönböztetik és összehasonlítják a „nagy” kategóriákat: a szervetlen és a szerves anyagokat, az élettelen és az élő világot, továbbá az élő világon belül az evolúció által létrejött újabb és újabb élőlénycsaládokat más családokkal, pl. a gerinceseket a gerinctelen állatokkal, az emlősöket a többi gerinccsel és így tovább. A „nagy rendszerek” szembeállításáról szólva saját kutatói munkásságomra hivatkozhatom. *Gondolatok a kapitalizmusról* című könyvem [Kornai, 2011a] a szocializmusra jellemző hiánygazdaságot szembesíti a kapitalizmusra jellemző többletgazdasággal. Az összehasonlítás segít megérteni a *rendszer-specifikus* tényezők szerepét. Mivel a két rendszer-

3 Tanulmányomban a „kapitalizmus változatai” és a „szocializmus változatai” kifejezéseket abban az értelemben használom, ahogy azt Hall és Soskice [2001] és az ő nyomdokaikba lépő irodalom teszi.

4 A japán tapasztalatot tanulmányozó komparatív kutatások egyik úttörője Masahiko Aoki. Későbbi munkásságában a japán és a kínai intézmények elemzését beleágyazta a rendszer-összehasonlítás átfogó elméleti vizsgálatába. [Lásd Aoki, 1988, 1994, 1996 és 2007].

ben egymástól élesen eltérőek az intézményi adottságok, motívumok és viselkedési szabályosságok, az egyikben általánosan, krónikusan és intenzíven hiányjelenségek, a másikban pedig általánosan, krónikusan és intenzíven többletjelenségek mutatkoznak.

- Egy-egy ország kapitalista gazdaságán belül is létezhetnek „szigetek”, amelyek többé-kevésbé hasonlítanak a szocialista rendszer egyes vonásaira: nem a magántulajdon, hanem a köztulajdon dominál, nem a piac, hanem a bürokrácia koordinálja a tevékenységeket. Ilyen sziget pl. igen sok országban a közpénzen finanszírozott egészségügy. Sok tapasztalat igazolja, hogy ezeken a szigetekken az ingyenesség vagy igen alacsonyra szorított adminisztratív árak nyomán megjelenik a hiánygazdaság számos, a szocializmusból jól ismert tünete: a sorbanállás, a hosszú várakozási idő, a „vevő” (itt történetesen a beteg) kiszolgáltatottsága az „eladónak” (az egészségügyi apparátusnak). Jobban megértjük a „sziget” működését, ha tudjuk, milyen is volt, amikor a hasonló berendezkedés nem csak „szigetekken” jutott érvényre, hanem a szocializmus volt a domináns társadalmi-gazdasági alakzat.
- A szocializmus megbukott a történelmi valóságban, de ott él még sokak fejében. Közvélemény-kutatások meggyőzően igazolják, hogy a lakosság egy része nosztalgiával gondol vissza a rendszerváltás előtti időszakra; meg van győződve arról, hogy akkor jobban élt. A múltba visszakívánkozás mértéke országonként változik; Oroszország azok között van, ahol a legerősebben mutatkozik. Ahogy szaporodnak a gazdasági bajok, úgy erősödik a nosztalgia. Hiába állítjuk, hogy – a marxista kifejezést használva – ezek az emberek „hamis tudattal” értékelik a szocializmust; a rendszerváltás előtti korszak kedvező értékelését pszichológiai tényként kell tudomásul vennünk. Erre a torz kollektív emlékezetre építhetnek különböző „New Left” politikai áramlatok. Ezek nem annyira a múlt megszépített emlékeire alapoznak, sokkal inkább egy képzeletbeli új, jobb szocializmus jövőképét próbálják megcsillantani. Érvelésük a következő gondolatmeneten alapul: „Igaz, a Lenin, Sztálin, Brezsnyev, Mao Ce-tung és a többi diktátor vezette szocializmus idején súlyos bajok mutatkoztak. Kezdjük újra, a hibákból okulva, új, jobb vezetéssel.” Ezzel az érveléssel eredményesebben szállhatunk szembe, ha jól értjük a szocializmus természetét; ha meg tudjuk magyarázni, hogy annak súlyos visszásságait, rettenetes következményeit nem egyik vagy másik vezető személyes tulajdonságai vagy hibás döntései okozták, hanem magának a rendszernek az alapvető tulajdonságai.

A magam részéről tehát az „összehasonlító gazdaságtan” kutatási program *folytonosságát* emelném ki, nem pedig az 1989–1990-es nagy fordulatot követő diszkontinuitást. Folytonosság van a kutatói gárdában, amelyhez persze mindig új nemzedékek csatlakoznak. Folytonosság van a programban résztvevők szervezetében és publikációs orgánumaiban is, miközben új orgánumok is létrejöttek, amelyek már a címükben is a „transition”-re utalnak. És ezzel eljutottunk a második témakörhöz.

A „TRANZITOLÓGIA” JÖVŐJE

1987-ben 28 ország élt kommunista uralom alatt.⁵ A 28 ország területén, a Szovjetunió és Jugoszlávia szétesése nyomán, 48 utódállam alakult ki.⁶ Közülük csak egyről, Észak-Koreáról állítható teljes bizonyossággal, hogy megtartotta a szocialista rendszer fő vonásait; talán Kubáról is elmondható ez, bár abban már mutatkoznak az átalakulás halvány jelei. A többi országban a gazdaság intézményei mélyrehatóan átalakultak, és immár magukon viselik a kapitalista rendszer fő vonásait. Nincs kétség az iránt, hogy ez elmondható Közép-Kelet-Európa egykori szocialista országairól, valamint a Szovjetunió utódállamairól. Van, aki ezt a jellemzést nem fogadja el Kínára és Vietnamba vonatkozóan.⁷ Magam azok közé a kutatók közé tartozom, akik a mai kínai és vietnami gazdaságban is dominánsnak látják a kapitalizmus legfontosabb két intézményét, a magántulajdont és a piaci koordinációt.

Tisztában vagyok azzal, hogy Kínában és Vietnamban igen nagy az állami vállalatok szektorának súlya és befolyása, mégis megkockáztatnám azt az állítást, hogy az egész posztoszocialista régió gazdasági szférájában befejeződött a „transition” korszaka. Alapvetően eltér ettől a politikai szféra átalakulása. *Samuel Huntington* klasszikus írásaiban, 1991-es cikkében, majd azt követő könyvében a demokrácia „harmadik hullámának” nevezte a politikai kormányzati formának azt a mélyreható átalakulását, az áttérést diktatórikus vagy autokratikus rezsimről demokratikus rezsimre, amely számos országban végment 1974 és 1991 között. A harmadik hullám záró szakasza kiterjedt az egykori Szovjetunióra és Közép-Kelet-Európa kommunista uralom alatt álló országaira, de nem érte el Kínát és Vietnambot. Huntington figyelmeztetett arra, hogy az új demokráciák törekenyek; nem lehet kizárni azt az eshetőséget, hogy a demokráciát nem sikerül stabilizálni.

Ez történt Oroszországban. A történészek, amikor a történelmet periódusokra osztják, szeretik eseményekhez, naptári értelemben megnevezhető napokhoz kötni a periódus kezdetét és végét. Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy Jelcin elnökségével, 1991-gyel kezdődött és Jelcin elnökségének végével, 2000-rel végződött az orosz történelem rövid demokratikus szakasza. Bármilyen viharos volt is, bármennyire vitatható is az akkor folytatott gazdaságpolitika, abban a pár évben az oroszországi politikai alakzat magán viselte a demokrácia minden lényeges jegyét. Akkor változott a helyzet, amikor 2000-ben Putyin átvette a hatalmat. Ettől kezdve gyorsan kiépült az autokrácia politikai intézményrendszere.

Huntington veszélyérzete igazolódott Magyarországon is; 2010 óta a politikai szférában visszarendeződés következett be. A 1989–1990 és 2010 között eltelt húsz évben – sok súlyos visszasság, kínlódás és gazdasági baj közepette – mégis csak

5 A számot *A szocialista rendszer* c. könyvemből [Kornai, 1993] vettem át. Az ott közölt listára sok más szerző is hivatkozott; talán elmondható, hogy e számbavétellel kapcsolatban konszenzus alakult ki.

6 Az összesítés csak olyan államokat foglal magában, amelyek nemzetközi jogi szempontból elismertek. Nem tartalmazza Koszovót, amelyet az „elődállam” Szerbia nem ismert el, továbbá az egykori szovjet területen létrejött Abháziát, Dél-Oszétiát, és Hegyi Karabahot. Magában foglalja viszont Moldovát.

7 Sajnos, a szerző nem tájékozott kellőképpen a 28 országot tartalmazó listában szereplő számos egyéb Európán kívüli ország nemzetközi jogi státuszának, politikai és gazdasági intézményeinek alakulásáról. Ez nem csak a posztoszocialista országok számának összesítésébe visz bizonytalanságot, hanem abba is, hogy ezeket az országokat a tanulmány későbbi részeiben leírt osztályozásoknál hová kell sorolni.

kiépült a demokrácia intézményrendszere. Amióta azonban Orbán Viktor és pártja hatalomra került, módszeresen végbement a demokratikus intézmények számottevő részének felszámolása; létrejöttek és immár eléggé stabilizálódtak egy új autokrácia intézményei.⁸

Ezek a visszarendeződések jól összeférnek a „hullámok” képével, azzal a vizuális metaforával, amelyet Huntington alkalmazott. A tenger partján ülve azt látjuk, hogy az egyik hullám messzebbre csap be a partra, mint a másik. És van olyan hullám, amely nagy habzással előtör, majd visszavonul.

A posztszocialista régió országainak együttesét, a politikai szféra tekintetében, *három csoportra* oszthatjuk.

A) A demokráciák csoportja. Ide sorolom a következő országokat: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Macedónia, Románia, Szerbia, Szlovákia és Szlovénia. Egyik sem eszményien valósítja meg a demokrácia híveinek álmait, de intézményrendszerük magán viseli e kormányzati forma fő vonásait.

C) A diktatúrák csoportja. Biztosan idetartozik Kína és Vietnam.⁹ Sok változás ment végbe ebben a két országban is, nemcsak a gazdaságban, hanem a politikai szférában is. Mao Ce-tung és Ho Si Min vezetése idején igazi kommunista pártok voltak hatalmon, amelyek programja a kapitalizmus felszámolása volt. Nemcsak a párt retorikájában volt szó erről, hanem a tetteiben is: a magántulajdon felszámolásában, a központi utasításokon alapuló koordinációs mechanizmus bevezetésében. Később a gazdasági reformokkal párhuzamosan a párt is egyre inkább átalakult. Nevét megtartotta, szavaiban szó esik szocializmusról és kommunizmusról. Tetteiben azonban nemcsak hogy nem ellensége már a kapitalizmusnak, hanem támogatja annak fejlődését. A párt vezető rétege sok szálon összefonódik az üzleti szektorral. Ezekkel az átalakulásokkal párhuzamosan a korábbi periódus borzalmaihoz képest enyhült a represszió. Ám a politikai rendszert továbbra is diktatúrának kell minősíteni. Szó sincs szabad választásokról, többpártrendszerrel. Kizárólag egyetlen párt működhet legálisan. A hatalommal szembenálló ellenzéki erők nem szervezhetnek szabadon. Ahol ezzel próbálkoznak, az állam erőszakszervezetei lecsapnak rájuk.

Az *A)* és *C)* csoport között helyezkednek el a *B)* csoport országai: az *autokráciák*. Az autokrácia fő jellegzetessége éppen ez a közbeeső jelleg: sem nem demok-

8 Kornai [2011b, 2015a, 2015b], Magyar és Vásárhelyi [2013, 2014], Scheppele [2014]. Ezekben a művekben számos további hivatkozás található.

9 Már az *A)* csoportba tartozó országok felsorolásából kiderült, hogy az egykor a Szovjetunióhoz csatolt három baltikumi államot, Észtországot, Lettországot és Litvániát demokráciának minősítettem. Nem vagyok biztos abban, hogy az egykori Szovjetunió más utódállamai közül melyiket kell diktatúrának és melyiket autokráciának tekinteni. Ezt döntsék el azok, akiket ezeknek az országoknak a kormányzati rendszerét, politikai szféráját alaposan ismerik. Az már azonban kiderült az eddigiekből és erről még szó lesz a továbbiakban, hogy a legnagyobb utódállamot, Oroszországot nem a diktatúrák, hanem az autokráciák csoportjába soroltam.

rácia, sem nem diktatúra. Természetük megértéséhez hangsúlyozni kell mindkét „nemet”.¹⁰

Putyin Oroszországa és Orbán Magyarországa már nem demokrácia, mert annak számos alapintézményét felszámolták. Csak néhányat sorolok fel ezek közül: a kormányzás hatalmi ágainak következetes szétválasztása, a parlament hatékony ellenőrzése a kormány felett, minden tekintetben teljesen független bíróságok, beleértve az alkotmánybíróság függetlenségét, a hatalommal szemben erőteljesen érvényesülő fékek és ellensúlyok rendszere, olyan választások, amelyekben jogi szempontból egyenlő eséllyel indulnak versenyző pártok. A hatalmon lévő politikai erő „becementezte magát”, nem váltható le szabályos parlamenti választásokon.

Ugyanakkor azt is nyomatékosan le kell szögezni, hogy az autokrácia nem diktatúra. Nagyon lényeges, a szó szoros értelmében az állampolgárok húsába-vérébe vágó jegyek különböztetik meg a diktatúrától. Az ellenzéki erők szabadon szervezhetnek; fennmaradt a többpártrendszer, az ellenzéki pártoknak képviselőik vannak a parlamentben. Vegyük Oroszország példáját. Szétvernek tüntetéseket, de nem lehetetlen tüntetni; a tüntetőket nem viszik tömegesen börtönbe, nem lövik őket tömegesen agyon. Néhány prominens ellenzéki politikust hosszú időre bebörtönöztek, hamis jogi indokolással, s ez megfélemlítő hatást gyakorol. Ám nem uralkodott el a társadalmon az a halálos rettegés, amely a sorozatos koncepciók perек, a Gulág, az emberek millióit halálba kergető kampányok idejét jellemezte.

Csak annyit írtam: az autokrácia nem diktatúra, de nem tettem a „nem” szó elé a „még” időhatározót. Nem állítható az, hogy csupán idő kérdése, mikor alakul át az autokrácia diktatúrává. Az autokrácia politikai állapota stabilizálódhat, hosszú ideig tarthat. Lehet, hogy csak valamilyen történelmi földrengés vet neki véget: vértelen vagy véres népfelkelés vagy háború.

Hasonlóképpen nyitott kérdés, mi lesz a mai posztszocialista diktatúrák politikai szférájának jövője? A diktatúra enyhébb formái helyébe a represszió keményebb, brutálisabb módszerei lépnek? Vagy ellenkező előjelű folyamat zajlik le, és a rezsim (lassan vagy gyorsan) átalakul autokráciává, esetleg demokráciává?

Személyes tapasztalat, és még inkább a világtörténelem tanulmányozása alapján megtanultam, hogy a nagy átalakulásokra vonatkozóan *lehetetlen* megbízható predikciót adni. Túl kicsi még az egymáshoz hasonló történelmi helyzetek száma, hogy azokból a felelősségteljes kutató statisztikailag „alátámasztott” következtetést vonjon le. A történelem minden egyes nagy fordulatát, minőségi ugrását különböző politikai és gazdasági, lokális és nemzetközi tényezők egyszeri és megismételhetetlen együttállása idézte elő. A tényezők más és más konstellációjá magyarázza a fran-

10 Hasonló értelemben használja az autokrácia kifejezést *Levitsky és Way* [2012, 2014]. A politikatudományban és a politikai köznyelvben más fogalmak is elterjedtek a közbeeső formák megnevezésére, pl. "illiberális demokrácia" [Zakaria, 1997]. A magyarországi irodalomban, *Carl Schmitt* nyomán [Schmitt 1923 (1985) és 1928 (2008)] *Körösényi* [2010] tanulmányában megjelenik a „vezérdemokrácia” kifejezés. Nem csupán az elnevezésekben hiányzik a konszenzus, hanem azoknak a kritériumoknak a megjelölésében is, amelyek alapján a demokratikus kormányzati forma elhatárolható a nem demokratikustól. Ez a rövid tanulmány nem alkalmas arra, hogy a szerző bekapcsolódjék a demokrácia és a nem demokrácia határmezsgyéjén lévő kormányzati formákkal kapcsolatos fogalmi és tartalmi vitákba.

cia forradalmat, az 1917-es orosz forradalmat, az 1956-os magyar forradalmat; más volt a líbiai és más a tunéziai „tavasz” és ismét mások a 2013–2014-es évek ukrainai eseményei.

Több indítékom volt arra, hogy közgazdász létemre előtérbe helyeztem a poszt-szocializmus történetének politikai vonatkozásait. Nem értek egyet azzal a széles körben elterjedt gyakorlattal, hogy az „összehasonlító kutatások” sok művelője megpróbál saját diszciplínája határain belül maradni. A komparatív közgazdász csak Kína, Oroszország, Lengyelország vagy Bolívia és Thaiföld GDP adatait, költségvetését és gazdasági intézményeit nézi, és nem érzi magát illetékesnek annak megítélésében, hogy a gazdasági átalakulással párhuzamosan milyen átalakulások mennek végbe az élet más szféráiban. A komparatív politológus csupán a politikai történetekre összpontosítja a figyelmét és nem foglalkozik a gazdasági átalakulásokkal. Nélkülözhetetlen az interdiszciplináris szemlélet.

Most pedig visszatérhetek a bevezetőben feltett kérdésre: a „tranzitológia” jövőjére. Az olyan tapasztalati ismeretekre, a valóságos változások megfigyelésére alapozott kutatási programban, mint amilyen az „átmenet gazdaságtana”, a kérdés nem választható el a megfigyelés és elemzés tárgyától, az egykori szocialista országok jövőjétől. A *gazdasági szférában* az átmenet, az átalakulás, a „transition” befejeződött. Ez egyaránt érvényes a politikai szférát illetően egymástól megkülönböztetett *A*), *B*) és *C*) csoportra. Bármilyen fontos is a különbség közöttük, gazdaságuk immár irreverzibilisen kapitalista piacgazdaság.

Viszont a politikai szempontból megkülönböztetett *A*), *B*) és *C*) csoport jövőbeni *politikai* fejlődése előreláthatatlan. Egy részükben végbement, egyértelmű előjellel, az átmenet a kommunista diktatúrából a nyugati típusú demokráciába, átkerültek a *C*) csoportból az *A*)-ba. Ám az orosz és a magyar példa mutatja, hogy ez a helyzet nem irreverzibilis; fennáll a veszélye annak, hogy bármelyikük kikerül az *A*) csoportból és átkerül a *B*) csoportba, demokráciából autokráciává alakul át.

Azok az országok, amelyek ma a *B*) vagy a *C*) csoportban vannak, hosszú időn át abban rekedhetnek, de van esély arra is, hogy elmozdulnak attól. Fenyeget a veszély, hogy egyik vagy másik autokrata ország kormányzati formája diktatúrává fajul, vagy a *C*)-típusú országokban a diktatúra jelenlegi enyhébb formáját brutálisabb forma váltja fel. Mint a demokrácia híve, reménykedhetem abban, hogy a *B*) csoport, vagy akár a *C*) csoport egyik-másik tagja az *A*) csoport, a demokrácia irányában fejlődik. Ha erre sor kerülne, különösen, ha a legnagyobb országokban, Oroszországban és/vagy Kínában, akkor az már nem a Huntington által jelzett harmadik demokratizálási hullám részét alkotná, hanem egy új negyedik hullámot.

Az előbbi fejtegetés nem tartalmaz történelmi jóslatot, csupán a lehetséges forogatókönyvek osztályozását. Ha próféciára nem is vagyunk képesek, így is marad elegendő izgalmas kutatási téma. Csak néhányat említek.

- Maradt-e még mindig a poszt-szocialista régió egészét tekintve olyan specifikum, ami közös az ide sorolt országokban és lényegesen eltér a régió kívüli, kommunista múlttal nem rendelkező országoktól? A demokratikus intézmények gyengesége, a korrupció, a gazdaságpolitikában mutatkozó inkompetencia – ez nem poszt-szocialista sajátosság, hanem megtalálható olyan országokban is, amelyek nem mentek keresztül a szocialista rendszer történelmi élmé-

nyén. Feltételezem, hogy sok sajátosság mutatható ki sok ember gondolkodásában, például az állam paternalista szerepéhez való ragaszkodásban. Vajon kimutathatóak-e az egykori szocialista rendszer maradványai a társadalom különböző szféráinak tényleges működésében is?

- Hogyan hatott a kapitalizmus irányába elmozdult gazdaság fejlődésére az, hogy a politikai szférában milyen kormányzati forma alakult ki? Ismert az állítás, miszerint a represszív, nem demokratikus országok, – az előbbi osztályozás szerint a *B*) és *C*) csoport országai – gyorsabban növekednek.¹¹ Mások az ellenkezőjét állítják: hosszú távon éppen a diszkriminációt csökkentő, az emberi jogokat inkább érvényesítő, befogadó berendezkedésű, a demokrácia felé haladó formációk biztosítják hosszú, történelmi távon a gyorsabb fejlődést [lásd például Acemoglu–Robinson, 2012]. A posztoszocialista régió 48 országának tanulmányozása az összehasonlító társadalomtudomány eszköztárával kiváló laboratóriumot kínál fel; olyan lehetőséget teremtett a kutatók számára, amely talán soha sem tér vissza.
- A posztoszocialista országok egy részében sajátos szimbiózisban él együtt a gazdaságba beavatkozó – sőt hiperaktívan beavatkozó – kormányzat és egy sajátos vállalati szektor, amelyben egymás mellett léteznek állami és magántulajdonban lévő vállalatok. Ez a helyzet pl. Kínában. Magyarország az utóbbi években visszakanyarodott a tulajdonszerkezet tekintetében: számos ágazatban (pénzügyi szektor, energiaszektor, egyéb közüzemek) újra növekszik az állami tulajdon részaránya a magántulajdon rovására. Újra napirendre kerülnek a „piaci szocializmus” félig már feledésbe merült kutatási témái, a piaci árképződéstől élesen eltérő adminisztratív árszabályozástól kezdve a tartósan veszteséges állami vállalatok költségvetési korlátjának puhaságáig.
- Az összehasonlító gazdaságtan kutatási program résztvevői között számosan marxistaként kezdték pályájukat, és nem is egy közülük ma is marxistának vallja magát. A posztoszocialista átalakulás tapasztalatainak feldolgozása fontos támpontokat adhat a marxizmus fő tételeinek újragondolásához. Ezek közül most csak egy témát emelek ki. A marxista elmélet megkülönbözteti egymástól az alapot és a felépítményt, és azt sugalmazza, hogy a történelemben végső soron az alap változása határozza meg a felépítmény mozgását. A posztoszocialista tapasztalat ellentmond ennek az elméleti tételnek. A nagy változások minden esetben – marxista szóhasználattal élve – a felépítményből indultak ki. Később a nagyjában-egészében hasonló alap, amelyet a kapitalista termelési viszonyok, a magántulajdon és a piaci koordináció dominanciája jellemez, tartósan együtt tud élni háromféle, egymástól lényegesen különböző felépítménnyel, a demokrácia (*A*), az autokrácia (*B*) és a diktatúra (*C*) kormányzati formáival.

¹¹ Ez a vélemény tükröződött Orbán Viktor magyar miniszterelnök egyik nagy visszhangot kiváltott beszédében [Orbán, 2014].

- Írásomban eddig nem szóltam arról a magától értetődő tényről, hogy mind-egyik posztoszocialista ország nemzetközi környezetben él. Valamennyi országra igen jelentős hatást gyakorol, hogy tagja-e valamelyik szupranacionális integrációnak (Európai Unió, NATO), vagy a Putyin által most kezdeményezett eurázsiai társulásnak. Milyen az ország viszonya közvetlen szomszédaihoz? Milyen politikai és gazdasági függőségi kapcsolatok alakultak ki (pl. az energiagazdálkodás tekintetében) közte és más országok között? Mennyire erősek az illető ország kormányzó és ellenzéki politikai erőiben a nacionalista, anti-európai, antiamerikai érzelmek, s azok milyen intenzitással nyilvánulnak meg a politikai retorikában és a gyakorlati kül- és belpolitikában? Ez befolyást gyakorolhat a kormányzati formák dinamikájára és a gazdasági reformokra.
- Már a bevezető oldalakon, különösen a 6. és 7. lábjegyzetben tájékoztattam az olvasót: sajnos, igen gyérek az ismereteim számos olyan (főképpen ázsiai és afrikai) ország jelenlegi helyzetére vonatkozóan, amelyeket az 1987. évi állapot számbavételével annak idején szocialista országnak minősítettem. Bizonyára vannak kollégák, akik ezekről az országokról sokkal többet tudnak, vagy éppenséggel a tanulmányozásukra specializálódtak. Meg vagyok győződve, hogy a jelen írásban ismertetett kategóriák (az átmenet végeztével létrejött kapitalista gazdaság, a kormányzati formák három osztálya) kellőképpen robusztusak; a valóság leírásában használhatók – függetlenül attól, hogy mikor melyik ország melyik kategóriába tartozik. Jó lenne ellenőrizni: jogos-e ez a meggyőződés, eléggé használhatóak-e a kategóriák, ha az általam elhanyagolt országokat is figyelembe vesszük? És ha a válasz igenlő: melyik országot hogyan kell minősíteni, milyen irányban várhatók további elmozdulások?

Befejezésül két mondatban foglalom össze azt, amit az összehasonlító gazdaságtan és a tranzitológia művelőinek üzen ez a tanulmány. A posztoszocialista gazdasági átmenet – a szó eredeti értelmében – véget ért. Ám összehasonlító gazdaságtanra nagyobb szükség van, mint valaha.

IRODALOM

- Acemoglu, Daron és James A. Robinson (2012): *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crown Publishers.
- Aoki, Masahiko (1988): *Information, Incentives and Bargaining in the Japanese Economy*. Cambridge, UK – New York: Cambridge University Press.
- Aoki, Masahiko és Roland Dore, szerk. (1994): *The Japanese Firm*. Oxford: Clarendon Press.
- Aoki, Masahiko, Hyung-Ki Kim és Masahiro Okuno-Fujiwara, szerk. (1996): *The Role of Government in East Asian Economic Development*. Oxford: Clarendon Press.
- Aoki, Masahiko, Gregory Jackson és Hideaki Miyajima, szerk. (2007): *Corporate Governance in Japan: Institutional Change and Organizational Diversity*. Oxford University Press.

- Csaba László (2014): Átmenettan és közgazdaságtan. Módszertani tanulságok egy részterület műveléséből. *Közgazdasági Szemle* 61 (1): 53–67.
- Djankov, Simeon, Edward L. Glaeser, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes, és Andrei Shleifer (2003): The New Comparative Economics. *National Bureau of Economic Research Working Paper* 9608.
- Hall, Peter S. és David Soskice, szerk. (2001): *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Huntington, Samuel P. (1991): Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy* 2(2):12–34.
- Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma Press.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer*. Budapest: HVG Kiadó.
- Kornai János (2011a): *Gondolatok a kapitalizmusról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kornai János (2011b): Számvetés. *Népszabadság*, 2011. január 6.
- Kornai János (2015a): U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*. 2015. április 3.
- Kornai János (2015b): Hungary's U-Turn – Expanded version. *Society and Economy in Central and Eastern Europe* 37(3): 279–330.
- Körösényi András (2003): Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle* 12(4):5–22.
- Levitsky, Steven és Lucan A. Way (2002): Elections without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy* 13(2): 51–65.
- Levitsky, Steven and Lucan A. Way (2014): Autocracy by Democratic Rules: The Dynamics of Autocratic Coercive Capacity after the Cold War. *Communist and Post-Communist Studies*.
- Magyar, Bálint és Vásárhelyi Julia, szerk. (2013, 2014): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro.
- Orbán Viktor (2014): *Beszéd a 26. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktábor rendezvényén 2014. július 25.*
<http://www.kormany.hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk>
- Scheppele, Kim Lane (2014): Hungary and the end of politics. *The Nation*, May 6, 2014.
- Schmitt, Carl (1923 [1985]): *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge/MA: MIT Press.
- Schmitt, Carl (1928 [2008]): *Constitutional Theory*. Durham: Duke University Press.
- Zakaria, Fareed Rafiq (1997): The Rise of Illiberal Democracy at Home and Abroad. *Foreign Affairs*. 76 (5):22–43.